

TORNYAI GERGELY

A maffia kriminológiai sajátosságainak szerepe
az olasz büntetőjogban
– különös tekintettel a bírói jogalkalmazásra¹

Közismert tény, hogy a szervezett bűnözés Olaszország esetében fokozott jelentőségű, ez azonban nemcsak a méreteinek, kiterjedésének, hanem egyedi jellegének is tulajdonítható. A jelenségnek ugyanis a mediterrán országon belül két típusát különböztethetjük meg: a másutt – így hazánkban is – jelenlévő úgymond általános bünszervezetektől elhatárolható a tipikusan olasz maffiabűnözést, amelyen a tradicionális dél-itáliai szerveződések (*Cosa Nostra*, *Camorra*, *'Ndrangheta*, *Sacra Corona Unita*) működése értendő.² Az olaszországi szervezett bűnözés e sajátos ágának specialitása történeti-szociológiai okokra vezethető vissza: eredete a XIX. századra nyúlik, egy olyan korba, amikor ezeken a területeken a még gyenge, vagy nem létező államszervezet nem tudta megfelelően ellátni az alapvető feladatait. Ezeket az elsősorban védelmi, biztonsági funkciókat a főként családi kapcsolatokból építkező klánok vállalták magukra, s ezáltal az őket összefogó maffia olyan hatalmat épített ki, amely a később megszilárduló állami közigazgatással is konkurált.³ A kriminális tevékenységek folytatása tovább erősítette e szervezetek befolyását, amely a XX. századra beférkőzött a társadalmi, gazdasági és politikai szféra szinte valamennyi területére. A maffia alvilági életen is túllépő jelentősége ezáltal különös nehézség elé állítja az ellene fellépni igyekvő államszervezetet.

Az itáliai szervezett bűnözés egyedi jellegzetességei a maffiára vonatkozóan speciális büntetőjogi rendelkezések bevezetését generálták az olasz büntetőjogban, miközben ezek a kriminológiai sajátosságok nemcsak a jogalkotásra, hanem az ítélkezési gyakorlatra is jelentős mértékben hatottak, hatnak. Erre részben a törvényi terminusok, tényállási elemek viszonylagos határozatlansága, illetve tág megfogalmazása teremtett alapot, ami szükségképpen vezetett a bírói jogértelmezés szerepének felértékelődéséhez. Egyes bírósági döntésekben azonban a maffiára vonatkozó kriminális tapasztalatok már nem „csupán” a jogszabályi rendelkezések interpretációjában kaptak szerepet, de tulajdonképpen a törvényi háttértől függetlenül vették azokat figyelembe bizonyos büntetőjogi kérdések eldöntésénél, így akár a büntetőjogi felelősség megállapításakor is.

Jelen tanulmány célja, hogy e sajátosságok kapcsán rámutasson a kriminológia–jogalkotás–jogalkalmazás olaszországi viszonyrendszerének a hazai büntetőjogban tapasztaltaktól – legalábbis a maffiaügyek esetén – eltérő jellegére. E perspektíva jegyében a maffiaellenes büntetőjog-alkotás áttekintése után először a bünszervezeti tagok tevékenységének büntetőjogi relevanciáját megteremtő „maffiózó módszer” bírói értelmezésével foglalkozom, majd a maffián kívül álló, de azzal valamilyen kapcsolatot létesítő személyek büntetőjogi felelősségének megállapítására irányuló jogalkalmazói megoldásokat mutatom be. Végül az ítélkezési szabadság legszélsőségesebb megnyilvánulásaiént utalok azokra az esetekre, amikor a kriminológiai tételek kvázi vélelmeként alkotják a döntéshozatal alapját.

A maffiaellenes büntetőjog-alkotás Olaszországban

A maffiával kapcsolatos speciális tényállások megalkotása előtt a szervezett bűnözés elleni olasz büntetőjogi fellépés egydimenziós volt, alapját az általános *bűntársulás* (*associazione per delinquere*)⁴ deliktuma, illetve annak bűncselekményi kategóriákhoz köthető specializált változatai⁵ alkották. Bár ezek a diszpozíciók meglehetősen tág és határozatlan megszövegezésük miatt a szervezett kriminalitás széles szegmensét érintették, éppen a társadalomban leginkább aggodalmat keltő maffia jelenség elleni küzdelem szempontjából nem bizonyultak adekvátnak. Ez pedig érdekes módon éppen annak a fogalmi elemnek – a társulás bűncselekmények elkövetésére vonatkozó céljának – volt tulajdonítható, amely a tényállás leginkább pontosan meghatározott részeként az értelmezések és bizonyítások középpontjában állt.⁶ A maffia jelenség jogellenessége (társadalomra veszélyessége) ugyanis sokkal inkább abban a működési mechanizmusban, eljárási módban keresendő, amely az ilyen szerveződések az egyébként a büntetőjogi relevanciát önmagában el nem érő céljaik (például gazdasági, politikai befolyásszerzés, informális hatalom kiépítése) megvalósítása során jellemzi, miközben a konkrét deliktumok elkövetése mint bűnözői program esetükben sokszor nem áll meg, vagy legalábbis komoly bizonyítási nehézségekhez vezet.⁷

A speciális maffiaellenes büntetőjogi rendelkezések bevezetésének egyre fokozódó kriminálpolitikai igénye a hatvanas évektől lassú jogalkotási folyamatot váltott ki, ennek váltakozó intenzitását nagymértékben befolyásolták a valóság véres eseményei. Az első komoly lépés a „maffiaellenes rendelkezé-

sekről” szóló 1965. évi 575. törvény volt, ez azonban egyelőre csak a megelőző intézkedések (kényszerintézkedések) területére vonatkozott: a speciális felügyelet és a kötelező házi őrizet alkalmazási körét terjesztette ki maffiaszervezethez tartozással gyanúsítható személyekre.⁸ E jogszabály azonban nem határozta meg a maffiaszervezet fogalmát, ami meglehetősen bizonytalanná tette e rendelkezések tartalmát. Figyelemmel viszont a jelenség említett sajátosságaira, akkoriban egyesek – így a Palermói Bíróság hajdani elnöke is – azon a véleményen voltak, hogy a maffia büntetőjogi definiálása kielégítő módon nem is volna lehetséges, mert az vagy a rendelkezések hatókörének nem kívánt leszűkítéséhez vezetne, vagy a büntetőjog-elvekkkel (például határozott törvény követelménye, tényállásszerűség) állna ellentétben.⁹

Az áttörést e kérdésben is végül a *Pio La Torre* képviselő által még 1980-ban beterjesztett törvényjavaslat elfogadása hozta el 1982-ben, amit a Dalla Chiesa-gyilkosságként hírhedtté vált esemény „kényszerített ki”. Az 1982. évi 646. törvény a büntetőkódexet (*Codice penale*) módosítva, annak 416-bis. cikkében határozta meg a *maffia típusú társulás* (*associazione di tipo mafioso*) deliktumát és fogalmát¹⁰, amely – a büntőtársulással szemben – már nem a bűncelekmények elkövetésére való irányultságon alapszik, az csupán egy a szervezet lehetséges, törvényben meghatározott céljai közül. Ez utóbbiak között az 1982-es jogalkotás főként a gazdasági előnyök megszerzésével, befolyás kiépítésével kapcsolatos tevékenységeket sorolt fel. A *maffia típusú társulás* tényállásának sarokköve az úgynevezett *maffiózó módszer* lett, vagyis leegyszerűsítve: a szervezet megfélemlítő erejének felhasználása programjának megvalósításakor. Az *associazione di tipo mafioso* deliktum bevezetésével a jogalkotó tehát reflektált arra az általam korábban vázolt kriminológiai sajátosságra (és ebből fakadó szabályozási igényre), amely szerint a maffia nem „bűnözésre létrejött társulás” („*associazione per delinquere*”), hanem „társulás, amelyik bűnözik” („*associazione che delinque*”).¹¹

Azt a sajnálatos realitást, hogy a maffiaszervezetek nem csupán az alvilág meghatározó jelenségei, hanem szerepük az élet más területein is kiemelkedő lehet, már az 1982-es törvényhozás által megfogalmazott tényállás is kifejezésre juttatta, de még látványosabban hangsúlyozták ezt azok a módosítások, amelyeket az 1992-ben elfogadott úgynevezett Martelli-rendelet¹² vezetett be. E jogszabály egyrészt a *maffia típusú társulás* lehetséges céljai között rögzített politikai jellegűeket is (szavazati jog szabad gyakorlásának korlátozása, megakadályozása, szavazatszerzés a maffia tagjainak vagy másoknak), másrészt megalkotta a *politikus–maffiózó választási megállapodás* (*scambio elettorale politico-mafioso*) tényállását¹³, amely a maffia képviselő-

jétől pénzfizetés ellenében szavazatok ígérését megszerző politikus cselekményét pönalizálta.

Az előbbieken vázolt speciális törvényhozási produktumokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bár azokat valóban elsősorban a szicíliai *Mafiára* (Cosa Nostra), illetve a többi ahhoz hasonlóan működő dél-itáliai szervezetre tekintettel alkották meg, a *Codice penale* 416-bis. szakaszának utolsó bekezdése már eredetileg is utalt arra, hogy a tényállás alkalmazása bármilyen társulás esetében releváns lehet, ha a diszpozícióban meghatározott feltételek teljesülnek. Ez egyébként abban a jogalkotói megoldásban is tükröződött, amely a bűncselekmény címének meghatározásánál nem a maffiaszervezet, hanem a maffia *típusú* társulás elnevezést választotta.¹⁴ A bírói gyakorlatban az ezredforduló környékén jelentek meg azok az ítéletek, amelyek e kitélre hivatkozva megállapították a deliktumot egyes külföldi etnikumba (kinai, nigériai stb.) tartozó személyeket tömörítő csoportok esetében is.¹⁵ Az ilyen döntések választásának helyességét egyértelműsítette a 2008. évi 92. törvényerejű rendelet¹⁶, amely az említett kiterjesztő bekezdésbe – valamint a bűncselekmény elnevezésébe – beillesztette a „külföldi is” szófordulatot.¹⁷

A „maffiózó módszer” értelmezése a bírói gyakorlatban

Azoknak az előbbieken hangsúlyozott kriminológiai sajátosságoknak a szerepe, amelyek a jogalkotó részéről a *maffia típusú társulás* fogalmának a deliktumok elkövetésére vonatkozó célzattól való függetlenítését indokolták, hasonlóképpen kimutatható a jelenség törvényes kriminalizációjának alapját jelentő definíciós elemnek, a *maffiózó módszernek* az ítélkezési gyakorlatban követett értelmezésénél is. A hatékony maffiaellenes fellépés akadályát adó további bizonyítási nehézségeket hárít el ugyanis az az olasz legfelsőbb bíróság (*Corte di Cassazione*) által kidolgozott, és mára megszilárdulni látszó interpretáció, amely e fogalmi tényező megvalósulása szempontjából nem követeli meg, és nem is tekinti önmagában relevánsnak a társulás tagjai részéről kifejtett konkrét erőszakos, illetve fenyegető cselekményeket.

A *maffiózó módszer* vonatkozásában döntő tényező az a megfélemlítő erő (képesség), amely a bűnszervezettel kapcsolatba kerülő személyek alávetettségét, illetve részükre a „hallgatás törvényének” követését, vagyis a hatóságokkal való együttműködés megtagadását idézi elő. Így az uralkodó értelmezés nyomán a tárgyalt bűncselekmény elkövetési magatartásai (részvétel, előmoz-

dítás, szervezés, vezetés) tényállásszerűen akkor valósulnak meg, ha a maffia-tagok tudatában vannak annak, hogy fellépésük során a bűntársulás egészét – és nem őket személy szerint – körülvevő atmoszféra¹⁸ megfélemlítő hatását használják fel – akár hallgatólagosan, passzívan is – a céljaik elérésére.¹⁹

Ezt a speciális interpretációs megoldást – amely egyébként a törvényszöveggel, meglátásom szerint, összhangban van – valós kriminológiai realitások indokolják. Jellemző példaként hozható fel a „pizzo” közismert jelensége: a védelmi pénzek szedésénél tipikus, hogy a vállalkozók és üzletlajdonosok külön felszólítás hiányában is „tudják, mi a dolguk”, és a konfrontáció elkerülése, valamint a saját biztonságuk érdekében anélkül is teljesítik nem hivatalos „adózási kötelezettségüket” az adott maffiaszervezetnek, hogy erre kifejezett fenyegetés kényszerítette volna őket.²⁰ A tapasztalatok ráadásul azt mutatják, hogy a megfélemlítési céllal ténylegesen megvalósított cselekmények száma és a bünszervezet által támasztott valós veszély között egyfajta fordított arányosság figyelhető meg: minél nagyobb, hatalmasabb ugyanis egy maffia jellegű társulás, annál kevésbé „szorul rá”, hogy kifejezetten a környezete tudtára adja, mivel jár, ha nem működnek együtt vele.²¹

Azt, hogy a bírói gyakorlat nem csupán „bizonyítástakarékossági” szempontokat figyelembe véve alakította ki mai felfogását, az is igazolja, hogy ez a napjainkra elterjedt interpretáció bizonyos szempontból megszorítást is tartalmaz a néhány korábbi ítéletben követett, konkrét fenyegetések megvalósulását kritériumként támasztó értelmezéshez képest. Az újabb ítéletek²² szerint ugyanis a *maffiózó módszer* felhasználása feltételezi a bünszervezet hegemoniáját (illetve a megfélemlítő képesség hatókörének kiterjedését) egy meghatározott területen élő, vagy legalábbis egy adott társadalmi (etnikai) csoporthoz, közösséghez tartozó személyek nagy többsége felett.²³

Az előbbieken bemutatott módon értelmezett *maffiózó módszer* olasz büntetőjogon belüli jelentőségét jelzi, hogy e jogi fordulat az utóbbi évtizedekben „kilépett” a *maffia típusú társulás* tényállásának, illetve fogalmának keretei közül. Az 1991. évi 152. számú törvényerejű rendelet általános (vagyis bármilyen bűncselekmény esetén megállapítható) *súlyosító körülményként*²⁴ határozta meg ugyanis egyebek között azt az esetet, ha a deliktumot a *Codice penale* 416-bis. cikkében szereplő körülmények felhasználásával követik el.²⁵ Ez tehát lényegében a *maffiózó módszerre* utalt, értelmezésének sajtóssága viszont az lett, hogy e büntetékiszabást érintő rendelkezés a „maffia nevében fellépést” kvázi tettető elkövetők esetén is alkalmazhatóvá vált, vagyis ha a terhelt által választott elkövetési mód objektíve alkalmas arra, hogy e speciális megfélemlítő erővel járó hatásokat kiváltsa.²⁶ További érde-

kesség, hogy a *metodo mafioso* a bírói gyakorlat jóvoltából nemcsak annak értelmezésénél, hanem alkalmazási körét tekintve is bizonyos értelemben önálló életre kelt azzal, hogy a *Corte di Cassazione* egy 2010-es ítéletében²⁷ már egy olyan bűncselekmény (*jogellenes verseny erőszakkal vagy fenyegetéssel*)²⁸ esetében is hivatkozott rá az elkövetési magatartás módjának egy lehetséges megvalósítási formájaként, ahol egyébként a törvényi diszpozíció kifejezetten (erőszakról és) fenyegetésről szól.²⁹

A maffiát kívülről támogató személyek cselekményeire vonatkozó bírói gyakorlat

Mint láthattuk, a *maffiózó módszer* mint lényeges tényállási (fogalmi) elem rögzítése és annak értelmezése a maffia elleni fellépés fő nehézségét alkotó jelenségre reagál, vagyis arra a „bénító” hatásra, amellyel a bűnszervezet a társadalom tagjainak együttműködését vagy „cinkos hallgatását” eléri, s ezáltal a környezetét képletesen egyfajta passzív védelmi övezetként használja fel jogellenes ténykedése zavartalanságának fenntartására. A másik oldalról megközelítve ezt a problémát, felértékelődnek a maffia környezetében lévő úgymond „civil”³⁰ személyek azon tevékenységei is, amelyekkel valamilyen módon (anyagi támogatással, szolgáltatás nyújtásával, korrupcióval stb.) az ilyen szerveződések befolyásának, hatalmának megerősítését, illetve az általuk elkövetett bűncselekmények latenciájának fenntartását segítik elő.

Az általános bűntársulás (*associazione per delinquere*) diszpozíciójának egy korábbi ítélkezési felfogása szerint ezek a cselekmények jórészt kimerítették e deliktum *részvétel* elkövetési magatartását, mivel annak értelmezését a kauzális kritériumra alapozták, vagyis minden, a társulás életének támogatásával járó szándékos és releváns okozati hozzájárulás megvalósította e tényállási fordulatot.³¹ Később e bűncselekmény kapcsán is, de főként a *maffia típusú társulásra* vonatkozóan uralkodóvá vált az a részben kriminológiai alapokon nyugvó interpretáció, amely résztvevőnek már csak azokat a személyeket tekintette, akik, elfogadva a bűnszervezet belső szabályait, a struktúrán belül állandó jelleggel egy bizonyos funkciót töltenek be.³² Így tipikusan idesorolták az „*uomo d'onore*” („becsületes ember”) névvel illetett klasszikus maffiózói „tiszttség” betöltőit, de a bírói gyakorlat megállapította az elkövetési magatartást az úgynevezett „megkörményezett személyek” („*persone avvicinate*”) esetében is, akik teljes jogú taggá válásukra várva egyfajta betanítási fázisban állnak a maffia rendelkezésére.³³

A részvétel ilyen jellegű értelmezésével viszont azok a bűnöző szervezetek támogató cselekmények, amelyeket nem e kategóriákba sorolható személyek fejtettek ki, elméletileg kizorultak a tényállás és ezáltal a büntetendőség keretei közül. A jogalkotó az e „joghézagból” adódó kriminálpolitikai szükségletet nem elégítette ki azzal sem, hogy kriminalizálta a maffiával – illetve annak tagjával – való együttműködés néhány egyedi esetét (*tagok megsegítése, személyi bűnpártolás* „maffiatagra tekintettel” elkövetett minősített esete, *politikus–maffiózó választási megállapodás*).³⁴ Ezek a bűncselekmények ugyanis egyrészt csak egy-egy speciális élethelyzetet fednek le, másrészt elkövetésük nem is szükségszerűen a szervezet megerősítésére, fenntartására irányul³⁵, azt legfeljebb esetlegesen segítik elő.³⁶ A már említett 1991. évi 152. számú törvényerejű rendelet tartalmazott ugyan egy másik általános súlyosító körülményt³⁷ a „maffia típusú társulás tevékenységének megsegítése céljából” történő elkövetésre nézve is, a büntetőjogi felelősség kiterjesztése szempontjából azonban ez sem jelentett előrelépést, hiszen e rendelkezést – jellegénél fogva – természetesen nem önmagában, csak valamely egyébként is büntetendő deliktum megvalósítása esetén alkalmazzák. Így tehát továbbra is „érintetlenül” maradtak – legalábbis a törvényi rendelkezések hagyományos értelmezése szerint – azok az esetek, amikor a nem beavatott „külső személy” eseti vagy ismétlődő jelleggel olyan támogatást nyújt a bűnszervezet egészének, ami annak megerősödését, tevékenységét effektíven segíti, de önmagában (más) bűncselekményt nem valósít meg, és nem is illeszthető a *politikus–maffiózó választási megállapodás* speciális körülményei közé.

Ezt a problémásnak tekintett helyzetet a bírói gyakorlat egy sajátos jogtechnikai, -értelmezési megoldással oldotta fel: a szervezetet kívülről támogató személy cselekményét a büntársulásos deliktum elkövetésében való esetleges (külső) közreműködésként (*concorso esterno*) értékelték, ami egy általános részi jogintézmény, a többé-kevésbé a hazai részességi tanok olasz megfelelőjének tekinthető *concorso di persone*³⁸ (többes közreműködés) esetére hivatkozással történt meg.³⁹ A *Corte di Cassazione* egyesített büntetőtanácsa⁴⁰ három híres ítéletében is foglalkozott a kérdéssel, amelyekből megismerhető a külső közreműködés megállapításának feltételeivel kapcsolatban kialakított álláspontjának fokozatos fejlődése. A *Demitry-ügyben* 1994-ben hozott határozatban szereplő értelmezés még csak az olyan cselekmények esetén tartotta relevánsnak e jogi konstrukció alapján történő felelősségre vonást, amelyek a büntársulás krízishelyzetében eseti jelleggel járulnak hozzá a szervezet életben tartásához, vagyis akkor, amikor annak tagjai az ezzel kapcsolá-

tos feladatokat nem tudják maradéktalanul ellátni.⁴¹ Ezeket a jogellenes állapot fenntartása szempontjából tehát nélkülözhetetlen magatartásokat szubjektív oldalon az ítélet indokolása szerint két tényező határolja el a részvételtől: a külső közreműködő egyrészt nem tekinti magát a csoport szerves részének, nem köteleződik el annak belső szabályai mellett (*affectio societatis* hiánya), másrészt közömbös a bűntársulás stratégiájával, bűnözői programjának végrehajtásával kapcsolatban, arra csak esetleges szándéka terjed ki.⁴² A 2002-es *Carnevale-ítélet* már e vonatkozásban is egyenes szándékot követelt meg, egyúttal objektív értelemben kibővítette a *concorso esterno* esetkörét minden olyan egyedi – tagi kvalifikációval nem bíró személy által – egyszeri, ismételt vagy folyamatos jelleggel megvalósított cselekményre, amely a konkrét körülmények között alkalmas arra, hogy a társulási struktúra fenntartásának, megerősítésének releváns oka legyen.⁴³ 2005-ben a *Mannino-ítéletben* ezen az értelmezésen annyit változtatott a legfőbb bírói fórum, hogy az *ex ante* helyett az *ex post* alkalmasság követelményére hivatkozott, ami lényegében azt jelenti, hogy a hozzájárulásnak ténylegesen hatásosnak kell lennie.⁴⁴

A *Corte di Cassazione* álláspontját a *concorso esterno* bűntársulások deliktumok esetében való megállapíthatóságáról az olasz büntetőjog-tudomány egy része erősen vitatja. A megoldás ellenzői a legalitás elvének sérelmét látják abban, hogy az ítélkező bíróságok gyakorlatilag a jogalkotót megillető inkriminációs hatáskörben járnak el, amikor a törvény erre vonatkozó kifejezett rendelkezése hiányában nyilvánítanak büntetendővé meghatározott magatartásokat.⁴⁵ Sőt, többen a korábban említett nevesített „támogatói” deliktumokra hivatkozással a jogalkotónak a bírói gyakorlat említett értelmezésével kifejezetten ellentétes szándékára következtetnek, vagyis arra, hogy nem kívánta általánosságban pönalizálni a szóban forgó cselekményeket.⁴⁶ Ezt az *a contrario* érvet is a *Mannino-ítéletben* igyekezett megcáfolni a legfőbb bírói fórum, amelyikben egyúttal kifejtette, hogy a jövőben esetleg kriminalizált további speciális esetek sem lehetnek akadályai a külső közreműködés – az ítéletben levezetett értelmezés szerinti – általános büntetendőségének.⁴⁷

Az előbbieken bemutatott, bírói gyakorlat által kialakított interpretáció jelentősége és valódi tartalma a maffia működésével kapcsolatban a konkrét esetek elbírálásánál mutatkozik meg. A külső támogató egyik iskolapéldája a maffiával együttműködő politikus, aki a bűnszervezet befolyásának, megfélemlítő erejének felhasználásával szerez meg szavazatokat, ő pedig cserébe kötelezettséget vállal arra, hogy megválasztása esetén a társulás érdekeiben jár el bizonyos kérdésekben. Ebben az esetben a bírói gyakorlat szerint már önmagában a politikus ígérete – figyelemmel annak komolyságára, illetve

konkrétságára – alkalmas lehet a *concorso esterno* megállapításához szükséges hatás kiváltására.⁴⁸ Hasonlóképpen releváns az összejárászó bírónak a maffia érdekeire tekintettel hozott döntése, függetlenül attól, hogy az eljáró tanács többségi akarata alapján a kívánt eredmény (például kényszerintézkedés megszüntetése a maffiataggal szemben) ténylegesen bekövetkezik-e, hiszen önmagában már az a tény, hogy az igazságszolgáltatás egy tagja kollaborál a bűnöző csoporttal, hozzájárul a szervezeti kötelek megerősítéséhez.⁴⁹

Az egyik legtöbbet felvetődő kérdés a *concorso esterno* alakzatával kapcsolatban a maffiával együttműködő vállalkozók, gazdasági szereplők cselekményeinek megítélése. Itt ugyanis sok esetben éppen a *maffiózó módszer* felhasználásának hatókörében lévő személyekről van szó. Az pedig egyfajta „kriminálpolitikai disszonanciát” okozna, ha azok a magatartások is büntetendővé válnának, amelyek „kvázi kikényszerítésére” tekintettel állapítható meg lényegében a *maffia típusú társulások* belső személykörének büntetőjogi felelőssége. Ennek elkerülése érdekében a bírói gyakorlat különbséget tesz a maffia kiszolgálását csupán anyagi hátrányaik enyhítése érdekében vállaló, alávett, áldozatnak tekintett személyek és az úgymond összejárászó vállalkozók közt, akik maguk is valamilyen tényleges hasznot húznak az együttműködésből. Utóbbiak esetén a külső közreműködés alapján történő felelősségre vonásnak általában nincsen akadálya, míg előbbieknél azt rendszerint a végszükségre hivatkozással zárják ki.⁵⁰ Így az ítéletek többsége nem állapítja meg a *concorso esterno* megvalósulását az úgynevezett védelmi szerződéseket megkötő vállalkozók esetében, akik a konfliktusok elkerülése érdekében bizonyos szívességeket (árkedvezmények, preferenciák stb.) kínálnak a maffiának, amely cserébe a biztonságukat garantálja.⁵¹

A kriminológiai jellegű tapasztalati tételek szerepe a bizonyításban

Az olaszországi szervezett bűnözés jellegzetességei nemcsak az előzőekben bemutatott módon, a jogértelmezésen keresztül kapnak helyet a törvénykezésben, de jelentős szerepet játszanak a büntetőjogilag releváns tények bizonyításánál is. Elsősorban a maffiaszervezetek belső szabályaira vonatkozó kriminológiai ismeretek azok, amelyekre a bírói gyakorlat egy része kvázi vélelmekként támaszkodik, s gyakorlatilag a köztudomású tények, tudományos igazságok rangjára emelve őket mellőzi a bizonyítási kötelezettség teljes körű érvényesítését bizonyos kérdésekben.

Jellemző példákat találunk erre a jelenségre a *mafia típusú társulás* részvételre vonatkozó elkövetési magatartásának megállapításával kapcsolatban. A nápolyi bíróság például elvetette annak lehetőségét egy a Camorrához tartozó klán esetében, csupán a vádlott drogfüggőségére hivatkozással, amely az ilyen szervezetek szabályai szerint általában a tagság kizáró feltétele.⁵² Hasonló tételek érvényesülnek a nők Cosa Nostrában betöltött lehetséges szerepét illetően.⁵³

A legkirívóbb és legtöbb vitát előidéző esete a kriminológiai tapasztalatok ítélkezéskor felértékelődött szerepének, amikor azok szinte automatikusan alapozzák meg a mafia vezetőinek felelősségét a tagok által megvalósított bűncselekmények elkövetésében való morális közreműködésért. Bár az olasz büntetőjogban is érvényesül a személyes bűnösségen alapuló felelősség elve, amely a bűntársulások deliktumok esetén is általánosságban kizárja, hogy az elkövetésben való közreműködéshez kapcsolódó objektív (kauzális) és szubjektív (szándékosságot megkövetelő) feltételek teljesülése hiányában a bűnszervezetet alkotó vagy annak élén álló személyeket felelősségre lehessen vonni a bűnözői programban szereplő deliktumok elkövetéséért⁵⁴, a bírói gyakorlat mégis szűk körben áttörte ezt az elvet a mafiafőnökökkel szembeni fokozott büntetőigény érvényesítése érdekében.

Minderre alapot az a Cosa Nostrán belül uralkodó belső szabály teremtett, amelyet a hatóságokkal együttműködő maffiatagok vallomásaiból ismerhett meg a bíróság a nyolcvanas évek végén, illetve a kilencvenes évek elején hatalmas méretet öltő palermói maffiaper⁵⁵ idején. E szerint a szicíliai bűnszervezetek élén egy szűk körű vezetői szerv, a *cupola*, vagy provinciális bizottság (*Comissione provinciale*) áll, amelynek tagjai együttesen döntenek a legfontosabb kérdésekben, így a gyakorlatban mindig kizárólag az ő jóváhagyásuk esetén követhetők el a mafia számára különös stratégiai jelentőséggel bíró bűncselekmények – így tipikusan az úgynevezett „*omicidi eccellenti*”, vagyis a fontos, befolyásos személyiségek, politikusok, illetve más maffiatagok ellen elkövetett gyilkosságok.⁵⁶ Az erről először valló maffiózóról elhíresült Buscetta-tétel (*teorema Buscetta*) alapján vélelmezték (és látták bizonyítottnak) tehát az eljáró bíróságok a vezetői körbe tartozó maffiatagok büntetőjogi relevanciával bíró pszichikai közreműködését az említett kiemelkedő fontosságú deliktumok esetében, s e terheltek felelősségre vonását csak az elkövetésre vonatkozó egyet nem értésük korábbi kifejezésre juttatásának esetleges bizonyítása zárhatta ki. Ezt a megoldást, amelyet a *Corte di Cassazione* is jóváhagyott több ítéletében⁵⁷, a jogirodalom jelentős része éles kritikával illette⁵⁸, mivel annak kapcsán olyan fontos alkotmányos rendelke-

zések sérülnek, mint a büntetőjogi felelősség személyességének (bűnösségen alapuló felelősség) elve⁵⁹, valamint az ártatlanság védelme.⁶⁰ Ráadásul a bírói gyakorlat által más maffiaszervezetek esetében is alkalmazott „vélelem” a kriminológiai realitásokkal sem mindig találkozik, figyelemmel arra, hogy a szervezett bűnözői csoportok állandó változáson mennek keresztül, így nem lehet kijelenteni, hogy van olyan belső szabály, amelyet minden időszakban és minden egyes klán esetén maradéktalanul követnének.⁶¹ Így például egyből megdől a Buscetta-tétel alkalmazhatósága azokban az időszakokban, amikor a bűnszervezet vezető elitjének egy-egy alakja – visszaszorítva a *cupola* többi tagjának befolyását – valójában egyszemélyes hatalmat épít ki, mint ahogy tette azt többek között *Salvatore Riina*, a *Cosa Nostra* hírhedt „keresztapája” a kilencvenes évek elején.⁶²

Az előbbi aggályokra tekintettel a *Corte di Cassazione* is mérsékeltebb álláspontra helyezkedett az utóbbi időszak ítéleteinek tanúsága szerint, amelyekben kifejtette, hogy a korábbi gyakorlat automatizmusával ellentétben a Buscetta-tételt mindig csak az adott ügy körülményeivel és az egyéb bizonyítékokkal összefüggésben lehet figyelembe venni.⁶³ Ezt alátámasztandó a vezetők a maffia által elkövetett bűncselekményekben való pszichikai közreműködésének megállapítását további feltételek bizonyításához kötötte. E szerint egyrészt igazolni kell, hogy a konkrét esetben és az eljárás alá vont konkrét személy vonatkozásában – figyelemmel az elkövetés idejére, a materiális tettesek és a terhelt kapcsolataira, az adott szervezet jellegére – valóban érvényesült-e a szóban forgó belső szabály.⁶⁴ Másrészt a bizonyításnak ki kell terjednie arra a tényre, hogy a vádlott előzetesen valóban tudott a deliktum elkövetésének tervéről, valamint arra, hogy – ha kifejezett jóváhagyásáról nem merül is fel adat – reális lehetősége volt a beleegyezésének, vagy az ellenkezésének kinyilvánítására (tehát például jelen volt azon az összejövetelen, amelynek tárgya az adott bűncselekmény előkészítése volt).⁶⁵ A *Corte di Cassazione* e kidolgozottabb iránymutatásával az ítélezés elmozdult ugyan a korábbi, tisztán pozícióhoz kötött objektív jellegű felelősséget eredményező gyakorlatától, de a büntetőjogi elvek maradéktalan tiszteletben tartását továbbra sem sikerült megnyugtatóan szavatolni.

Összegzés

Ahogy arra e tanulmány igyekezett rámutatni, az olasz maffiaszervezetek sajátosságai kapcsán kialakult kriminológiai jellegű tapasztalatok, amellettt hogy a jogalkotót a szervezett bűnözés elleni hagyományos fellépésen túli

speciális büntetőjogi rendelkezések létrehozására készítették, kiemelt szerepet játszanak a bírói gyakorlat jogértelmezési, sőt bizonyításmérlegelési tevékenységében is. Ez utóbbira indokot a törvényi szabályozás viszonylagos meghatározatlansága, illetve elégtelensége szolgáltatott, a jogalkalmazó e hiányosságok pótlására irányuló fellépése azonban több ponton törvényességi szempontból vitatható eredményekre vezetett.

A *maffiózó módszer* sajátos bírói felfogása még kétségkívül megfelel az általános büntetőjogi elveknek, és megmarad a jogszabálykonform értelmezés keretein belül. A külső közreműködésre vonatkozóan kialakított inkriminációs funkciót betöltő jogalkalmazói megoldással kapcsolatban felvetődő dogmatikai aggályok azonban jelzik, hogy a bírói gyakorlat ebben a kérdésben már feszegeti a törvényesség határait, amelyeket – meglátásom szerint – át is lépik azok az ítéletek, amelyek a büntetőjogi felelősség megállapítását pusztán a kriminológia tapasztalati tételeire alapítják. Ezekre a problémás helyzetekre a jogalkotó tudna megnyugtató megoldást nyújtani azzal, hogy a hatályos rendelkezések módosításával, illetve további tényállások bevezetésével teszi egyértelművé kriminalizációs vagy dekriminalizációs szándékát.

Az általam elvégzett büntetőjogi kitekintés mindenestre érdekes példáját mutatja be annak a hazánkban talán kevésbé jellemző jelenségnek, amikor az inadekvátnak tartott büntetőjogi szabályozást a jogalkalmazó úgy próbálja korrigálni, hogy ezzel gyakorlatilag kriminálpolitikát érvényesít.

LÁBJEGYZETEK

- 1 A tanulmány az Eötvös Loránd Hallgatói Ösztöndíj keretében készült. Kutatási téma: *A szervezett bűnözéssel szembeni büntetőjogi fellépés komplex vizsgálata – olaszországi kitekintéssel*. Témavezető: dr. habil. Karsai Krisztina tanszékvezető egyetemi docens. SZTE ÁJTK Büntetőjogi és Büntető Eljárásjogi Tanszék. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Jelen tanulmány nagy részben messinai helyszíni kutatómunkám eredménye, amiért köszönettel tartozom az *Università degli Studi di Messina* jogi karának és oktatóinak.
- 2 A *mafia* kifejezés szűkebb, illetve eredeti értelmében a szicíliai szervezett bűnözést jelenti, amely alapvetően a Cosa Nostrához kötődik.
- 3 Tiziana Terribile – Salvatore Tonti: *La criminalità organizzata*. Dalle origini ai giorni nostri. Inserto di *Polizia Moderna*, Maggio 2008.
- 4 „Amikor három vagy több személy társul több bűncselekmény elkövetésére, azok akik előmozdítják, megalkotják vagy szervezik a társulást, csak ezért a tényért, háromtól hét évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendők.” Codice penale.
<http://www.altalex.com/?idnot=36653>, Art. 416. comma 1. A tényállás további része büntetni rendeli a vezetőket és – igaz, enyhébb szankcióval fenyegetve – az egyszerű résztvevőket is.

- 5 Příklad „társulások vagy szervezetek, amelyeknek emberek prostitúció vagy prostitúciós visszaélés céljából történő összegyűjtése a céljuk” („*associazioni ed organizzazioni nazionali od estere dedite al reclutamento di persone da destinate alla prostituzione od allo sfruttamento della prostituzione*” – legge 20.02.1958, n. 75, art. 3, n. 7) „külföldön feldolgozott dohány csempészetére létrejött bűntársulás” („*associazione a delinquere finalizzata al contrabbando di tabacchi lavorati esteri*” – decreto del Presidente della Repubblica 23.01.1973, n. 43, art. 291-quater).
- 6 Giovanbattista Tona: I reati associativi e di contiguità (Art. 416-418). In: Alberto Cadoppi – Stefano Canestrari – Adelmo Manna – Michele Papa (eds.): Trattato di diritto penale. Parte speciale. Vol. III. I delitti contro l'amministrazione della giustizia. I delitti contro il sentimento religioso e la pietà dei defunti. I delitti contro l'ordine pubblico. Utet Giuridica, 2008, p. 1070.
- 7 Uo.
- 8 Pasquale Tancredi: I beni confiscati alla criminalità organizzata: aspetti giuridici e sociologici: tesi di laurea in sociologia del diritto. Università degli studi di Firenze, Facoltà di giurisprudenza. Corso di laurea magistrale in giurisprudenza, 2008-2009. <http://www.altrodiritto.unifi.it/ricerche/lawways/tancredi/cap1.htm>
- 9 Silvio Mazzaresse: Violenza mafiosa, violenza politica e violenza morale. Giurisprudenza italiana, 1974, n. 1/2., p. 1002.
- 10 A hatályos értelmező rendelkezés: „A bűntársulás maffia típusú, amikor azok, akik részt vesznek benne felhasználják a szervezeti kötelek megfélemlítő erejét és az ebből eredő alávetettséget és hallgatás törvényét azért, hogy bűncselekményeket kövessenek el, közvetlenül, vagy közvetve megszereznek gazdasági tevékenységek, koncessziók, engedélyek, közbeszerzési szerződések és közszolgáltatások ellenőrzését vagy irányítását, vagy maguknak vagy másoknak jogtalan hasznot vagy előnyt szerezzenek, vagy abból a célból, hogy korlátozzák vagy megakadályozzák a szavazati jog szabad gyakorlását vagy a választások alkalmával szavazatokat szerezzenek maguknak vagy másoknak.” Cod. pen. Art. 416-bis. comma 3.
- 11 Roberto Cappitelli: Brevi osservazioni intorno alla nozione di „associazione di tipo mafioso” e all'interpretazione dell'art. 416-bis, ultimo comma, c.p., Cassazione penale, 2011/5.
- 12 Decreto-legge 8.6.1992, n. 306.
<http://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legge:1992;306>
- 13 Cod.pen. Art. 416-ter.
- 14 Roberto Cappitelli: i. m.
- 15 Příklad Cass. pen. Sez. VI, 30.5.2001, n. 35914, Hsiang Khe Zhi. A tanulmányban idézett ítéletek a DeJure korlátozott hozzáférésű internetes adatbázisban elérhetők:
<http://www.iusexplorer.it/Dejure/Home>.
- 16 Decreto-legge 23.5.2008, n. 92. (törvényi formában: legge 12.7.2008, n. 125.)
<http://www.altalex.com/index.php?idnot=41643>
- 17 Fölöslegesnek tűnik az a további módosítás, amely a tényállás szóban forgó 8. bekezdésében a calabriai bünszervezetet, a 'Ndranghetát is külön nevesítette: Decreto-legge 4.2.2010, n. 4. (törvényi formában: legge 31.3.2010, n. 50.) art. 6. comma 2.
<http://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legge:2010;4>
- 18 Vagyis tulajdonképpen az a közvélekedés, amely az adott szervezettel kapcsolatos rossz tapasztalatokon, a maffia által a múltban ténylegesen elkövetett erőszakos cselekményeken alapszik. Lásd Giuliano Turone: Il delitto di associazione mafiosa. Giuffrè, Milano, 2008, p. 113.
- 19 Gabriele Lino Verrina: L'associazione di stampo mafioso. UTET Giuridica, Torino, 2008, p. 15.
- 20 Costantino De Robbio: La c.d. «aggravante mafiosa»: circostanza prevista dall'art. 7 del d.lg. n. 152 del 1991, Rivista Giurisprudenza di merito, 2013/7–8.
- 21 Marco Maria Alma: L'aggravante dell'art. 7 del d.lgs. 152/91 come strumento di qualificazione di condotte neutre, Relazione tenuta il 31 gennaio 2011 per il Consiglio Superiore della Magistratura,

- Ufficio dei Referenti della Formazione Decentrata del Distretto di Milano. idézi Costantino De Robbio: i. m. 4. jegyzet.
- 22 Příklad Cass. pen., Sez. VI. 11.1.2000.
- 23 Utóbbi, a feltétel eredetileg geográfiai jellegét kiterjesztő értelmezés lehetővé tette a tényállás alkalmazását az olyan külföldi eredetű bünszervezetekre is, amelyek nem egy bizonyos területet, hanem az adott etnikumhoz tartozó bevándorlókat tartják hatalmuk alatt. Marco Pelissero: Associazione di tipo mafioso e scambio-elettorale politico-mafioso. In: Marco Pelissero (ed.): Reati contro la personalità dello Stato e contro l'ordine pubblico. G. Giappichelli Editore, Torino, 2010, p. 283.
- 24 Az olasz büntetőjogban a súlyosító/enyhítő körülmények (*circostanze aggravanti/attenuanti*) fogalma nem azonos a terminológia nálunk érvényesülő jelentésével. Ott azokat az általánosságban, vagy egy-egy bűncselekményre vonatkozóan előírt jogszabályi rendelkezéseket értik rajta, amelyek révén a jogalkotó konkrétan meghatározza, hogy bizonyos körülmények fennállása esetén a bírónak milyen mértékben (pontosabban a büntetés legalább és legfeljebb mekkora hányadával) kell azt a büntetést növelnie vagy csökkentenie, amit e tényező figyelmen kívül hagyásával egyébként kiszabna.
- 25 Decreto-legge 1991. n. 152, Art. 7. (törvényi formában: legge 1991, n. 203)
<http://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legge:1991;152-art13>
- 26 Costantino De Robbio: i. m.
- 27 Cass. pen., Sez. II, 16.12.2010, n. 6462
- 28 Cod. pen. Art. 513-bis. Illecita concorrenza con violenza o minaccia
- 29 Ambra Carla Tombesi: Illecita concorrenza con violenza o minaccia ed utilizzo del metodo mafioso. Diritto penale contemporaneo, 7. 04. 2011.
http://www.penalecontemporaneo.it/novita_legislative_e_giurisprudenziali/5-/512-illecita_concorrenza_con_violenza_o_minaccia_ed_utilizzo_del_metodo_mafioso/
- 30 Tehát maffián kívüli, sok esetben éppen hivatalos személyek.
- 31 Marco Pelissero: Associazione per delinquere e assistenza agli associati. In: Marco Pelissero (ed.): i. m. 257. o.
- 32 Cass. Pen., Sez. II, 28.12.2004, n. 49691
- 33 Cass. Pen., Sez. I., 18.2.2010, n. 9091.
- 34 Cod. pen. Art. 418. Assistenza agli associati; Cod. pen. Art. 378. Favoreggiamento personale, comma 2; Cod. pen. Art. 416-ter. Scambio elettorale politico-mafioso
- 35 Antonino Fallone: Concorso esterno: tra tipicità sostanziale e tipicità del metodo probatorio della fattispecie penale. Giurisprudenza di merito, 2012/4.
- 36 Így például abban az esetben, amikor a *személyi bűnpártolás* elkövetője a maffia vezetőjének nyújt menedéket a hatóságok elől, s így effektíven hozzájárul a hierarchikus szervezet életben maradásához is. Lunella Caradonna: Il concorso esterno in associazione mafiosa e la fattispecie incriminatrice di carattere sussidiario prevista dall'art. 378 c.p.: configurabilità e differenze. Giurisprudenza di merito, 2010/1.
- 37 A súlyosító körülmények magyar terminológiától eltérő jelentésével kapcsolatban lásd 24. lj.
- 38 A monista tettség rendszerét követő olasz büntetőjogban a többes közreműködés intézménye a Codice penale 110. cikkében található rendelkezésen alapszik: „amikor több személy működik közre ugyanabban a bűncselekményben, mindegyikük az adott bűncselekményre meghatározott büntetés szerint felel...” A büntetőjogilag releváns – és tehát a szűk értelemben vett tettséssel egy tekintet alá eső – közreműködés megállapításának feltételeit a bírói gyakorlat dolgozta ki. E szerint az olyan cselekmények vonhatók e körbe, amelyek akár materiális, akár pszichikai úton releváns okai a tényállás objektív megvalósulásának, és szubjektív oldalán is a szándékosság, vagy – gondatlan bűncselekmény esetén – a gondatlanság kapcsolatában állnak azzal, illetve a többi közreműködő magatartásával. A concorso di persone ezáltal gyakorlatilag a társ- és közvetett tettesi, valamint a részesi alakzatokat foglalja magában, azzal a különbséggel, hogy a többes közreműködés esetén – tettesi alapszelekmény

- hiányában – nem érvényesül a járulékoság követelménye. Giovanni Fiandaca – Enzo Musco: Diritto penale. Parte generale. Zanichelli Editore, Bologna, 2010, pp. 492–516.
- 39 Vagyis bár a részvételhez szükséges egyéb feltételek (szervezeti betagozódás, állandó szerepvállalás) hiányában a külső támogató cselekménye nem tekinthető tényállásszerűnek, ám a szervezet fenntartásához vagy megerősítéséhez nyújtott hozzájárulás révén lényegében okozati kapcsolatban áll a társulások bűncselekmény megvalósulásával, s ezáltal a többes közreműködés (lásd előző lj.) körébe sorolható magatartásként értékelhető.
- 40 A Corte di Cassazione egyesített tanácsban (Sezioni unite) hozott ítéletei az egységes jogértelmezés előmozdítása szempontjából különös jelentőségűek, bár az alsóbb fokú bíróságokra nézve hivatalosan ezek sem kötelezőek.
- 41 Cass. pen., Sez. Un. 5.10.1994, Demitry
- 42 Uo.
- 43 Cass. pen., Sez. Un., 30.10.2002, Carnevale
- 44 Cass. pen., Sez. Un., 12.7.2005, Mannino
- 45 Marco Pelissero: i. m. 299. o.
- 46 Antonino Fallone: i. m.
- 47 Cass. pen., Sez. Un., 12.7.2005, Mannino
- 48 A politikus–maffiózó választási megállapodás speciális bűncselekménye viszont kizárólag akkor állapítható meg, ha a politikus ellenszolgáltatása a szavazatok ígéréteért pénzfizetés. Aurelio Panetta – Antonio Balsamo: Sul patto elettorale politico mafioso vent'anni dopo. Poche certezze, molti dubbi. Cassazione Penale, 2012/11.
- 49 Angelo Corvi: Il concorso esterno del magistrato nell'associazione di tipo mafioso. Diritto penale e processo, 2006/9., pp. 1112–1123.
- 50 Marco Pelissero: i. m. 309–311. o.
- 51 Lásd Tribunale di Catania, 28.3.1991, Amato
- 52 Costantino De Robbio: i. m.
- 53 Marco Pelissero: i. m. 319. o.
- 54 Uo. 260. o.
- 55 Az úgynevezett *maxiprocesso* (1986–1992) 475 vádlottal szemben indult, és első fokon 19 életfogytig tartó, valamint összesen 2665 év határozott idejű szabadságvesztés-büntetéssel zárult. Lásd Alfonso Giordano: Il maxiprocesso venticinque anni dopo – Memoriale del presidente. Bonanno Editore, 2011, p. 53., 291.
- 56 Flavio Argiró: La responsabilità dei capi-clan per i reati-fine commessi dagli associati: tra regole di esperienza e criteri di imputazione oggettiva. Cassazione penale, 2008/3.
- 57 Cass. pen., Sez. I, 30.1.1992, Abbate; Cass. pen., Sez. V, 14.11.1992, Madonia; Cass. pen., Sez. I, 17.2.1994, Brusca
- 58 Lásd Giovannangelo De Francesco: Dogmatica e politica criminale nei rapporti tra concorso di persone ed interventi normativi contro il crimine organizzato. Rivista italiana di diritto e procedura penale, 1994, p. 1282.; Antonio Cavaliere: Il concorso eventuale nel reato associativo: le ipotesi delle associazioni per delinquere e di tipo mafioso. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2003, p. 177.
- 59 Costituzione (<http://www.altalex.com/index.php?idnot=995>) Art. 27. comma 1.
- 60 Cost. art. 27. comma 2. Illetve ehhez kapcsolódóan *in dubio pro reo* elv. Codice di procedura penale (<http://www.altalex.com/?idnot=2011>) Art. 533. comma 1.
- 61 Flavio Argiró: i. m.
- 62 Uo.
- 63 Cass. pen., Sez. V, 3.7.2003, Riina
- 64 Cass. pen., Sez. un., 24.11.2003, Andreotti
- 65 Cass. pen., Sez. VI, 27.4.2001, Riina; Cass. pen., Sez. I, 2.12.2003, Riina; Cass. pen., Sez. V, 30.5.2003, Aglieri